

ИСТОРИЈА МЕДИЦИНЕ, ФАРМАЦИЈЕ, ВЕТЕРИНЕ И НАРОДНА ЗДРАВСТВЕНА КУЛТУРА

Књига 5

Зборник радова са VI научно - стручног скупа
одржаног 2 - 3. октобра 2014. у Зајечару

Зајечар, 2014.

**ЗБОРНИК РАДОВА СА VI НАУЧНО - СТРУЧНОГ СКУПА
„ИСТОРИЈА МЕДИЦИНЕ, ФАРМАЦИЈЕ, ВЕТЕРИНЕ И НАРОДНА
ЗДРАВСТВЕНА КУЛТУРА“**

књига 5

Издавач:

Историјски архив "Тимочка крајина" Зајечар

За издавача:

Велибор Тодоров

Уредник:

Надежда Педовић

Организациони одбор:

Др Момчило Павловић, Др Мирослав Перишић, Др Петар Пауновић,
Надежда Педовић, Велибор Тодоров, Иван Потих, Агим Јанузи

Лектура и коректура:

Драган Стојановић

Техничка припрема:

Агим Јанузи

Дизајн корица:

Драган Педовић

Штампа:

„Brainstrade“ доо Књажевац

Министарство културе Републике Србије финансијски је помогло одржавање Шестог научно - стручног скупа „Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура“ у Историјском архиву „Тимочка крајина“ у Зајечару, 2 - 3. октобра 2014. године, и објављивање овог Зборника.

ИСТОРИЈА МЕДИЦИНЕ, ФАРМАЦИЈЕ, ВЕТЕРИНЕ И НАРОДНА ЗДРАВСТВЕНА КУЛТУРА

**Зборник радова са VI научно - стручног скупа
одржаног 2 - 3. октобра 2014. у Зајечару**

САДРЖАЈ

Увод - реч уредника	7
<i>АГИМ Ј. ЈАНУЗИ, ЗОРАН ЈАНКОВИЋ</i> , Историјски архив „Тимочка крајина“ Зајечар ТИМОЧАНИ НА ПУТУ ДО БИЗЕРТЕ (Никола Костић, болничар из Краљевог села)	9
<i>БИЉАНА ЈАКОВЉЕВИЋ</i> , професор историје, Београд ВОЈНЕ БОЛНИЦЕ У БИЗЕРТИ	21
<i>МА. АЛЕКСАНДАР ЛУКИЋ</i> , истраживач сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд. <i>МОМИР НИНКОВИЋ</i> , истраживач стипендиста, Институт за савремену историју, Београд. ЗДРАВСТВЕНЕ ПРИЛИКЕ ТИМОЧКЕ ДИВИЗИЈЕ I ПОЗИВА 1914. ГОДИНЕ, ЗАКЉУЧНО СА ШАБАЧКОМ ОПЕРАЦИЈОМ	33
<i>ПРЕДРАГ ЈОВАНОВИЋ</i> , професор историје, ОШ „Вук Караџић“, Кладово ГОЛГОТА ПЕТРОВСЕЉАНА У ВЕЛИКОМ РАТУ	39
<i>ЕЛЕНА ЈОСИМОВСКА, ВЕРИЦА ЈОСИМОВСКА</i> , Штип - Р. Македонија ЖЕНЕ КОЈЕ СУ ПРУЖИЛЕ МЕДИЦИНСКУ ПОМОЋ СРБИЈИ (У ДЕЛУ МАКЕДОНИЈЕ) У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ	45
<i>Др ПЕТАР ПАУНОВИЋ</i> , учитељ здравља, Рајачка школа здавља ШКОЛОВАЊЕ СРПСКОГ САНИТЕТСКОГ КАДРА ЗА ВРЕМЕ ВЕЛИКОГ РАТА	51
<i>СВЕТЛАНА КРЪСТЕВА</i> , Државен архив – Видин ДЕЈНОСТТА НА ЧЕРВЕНОКРЪСТКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ ВЪВ ВИДИНСКО ПО ВРЕМЕ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЈНА	53
<i>ЈЕЛЕНА ВУКЧЕВИЋ</i> , Народни универзитет - Трстеник <i>НЕБОЈША СТАМБОЛИЈА</i> , Институт за савремену историју, Београд ПРВЕ ШКОЛОВАНЕ МЕДИЦИНСКЕ РАДНИЦЕ У ТРСТЕНИКУ	59
<i>Прим. Др. мед. ГОРАН ЧУКИЋ</i> , Дом здравља Беране, Црна Гора НАУЧНИ ДОПРИНОС 1915. ГОДИНЕ КОД ПРЕДУЗИМАНИХ МЕРА ПОТИВ ЕПИДЕМИЈСКОГ ТИФУСА	67
<i>СЛАВОЉУБ СТАНКОВИЋ ТАЛЕ</i> , Ниш САНИТЕТСКИ БРИГАДНИ ЂЕНЕРАЛ ДР МИЛОСАВ С. ПЕТРОВИЋ	83
<i>МАРИЈА НОВАКОВА</i> , Државен архив – Видин Д-Р ТЕОДОСИ ВИТАНОВ И НЕГОВИЈА ПРИНОС ЗА ЗДРАВНАТА ПРОСВЕТА В БЪЛГАРИЈА	95

<i>БЕРИЦА ЈОСИМОВСКА</i> , Универзитет „Гоце Делчев“, Штип ПЕДИЈАТРИЈА НА ПОДРУЧЈУ МАКЕДОНИЈЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА	101
Отец ик. <i>ЈОРДАН Н. ВАСИЛЕВ</i> БЪЛГАРО - СРЉБСКИТЕ ЦЪРКОВНИ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЈНИ	109
Проф. др. <i>БРАНКО НАДОВЕЗА</i> , Институт за новију историју Србије, Београд СРПСКИ ЛЕКАРИ НАЦИОНАЛДЕСНЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ ИЗМЕЂУ ДВА РАТА	115
др <i>АЛЕКСАНДАР СТОЈАНОВИЋ</i> , истраживач сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд БИОЛОШКИ СЕКТОР СРПСКОГ ЦИВИЛНОГ/КУЛТУРНОГ ПЛАНА: ВИЗИЈА ЗДРАВСТВА У ПЕРЦЕПЦИЈИ СРПСКИХ КОЛАБОРАЦИОНИСТА 1941– 1944. ГОДИНЕ	121
<i>МА РАДЕ РИСТАНОВИЋ</i> , докторанд Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду БЕЛИ МАНТИЛИ ПОД УДАРОМ ОДЕЉЕЊА СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ (1941-1944)	135
<i>БИЉАНА ЈАКОВЉЕВИЋ</i> , професор историје, Београд ИСТОРИЈА СПОРТСКЕ МЕДИЦИНЕ У СРБИЈИ ДО СРЕДИНЕ ХХ ВЕКА	145
<i>ЕНА МИРКОВИЋ</i> , истраживач сарадник, Институт за српску културу, Лепосавић <i>БОЖИЦА СЛАВКОВИЋ</i> , истраживач стипендиста, Институт за савремену историју, Београд ОПШТИ ПОГЛЕД НА ЗДРАВСТВЕНЕ ПРИЛИКЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ У ПЕРИОДУ ПРЕ И ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА (ДО 1960)	157
др <i>МИЛАН ГУЛИЋ</i> , научни сарадник, Институт за савремену историју Београд ФОРМИРАЊЕ ЗДРАВСТВЕНОГ СИСТЕМА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ КРАЈИНЕ	167
<i>МИЛОШ ИВАНОВИЋ</i> , истраживач-сарадник, Историјски институт, Београд ЧУДЕСНА ИЗЛЕЧЕЊА НА ГРОБОВИМА СРПСКИХ СВЕТИТЕЉА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ	183
<i>Прим. Др. мед. ГОРАН ЧУКИЋ</i> , Дом здравља Беране, Црна Гора ДА ЛИ ЈЕ БАТОНОВ УСТАНАК ПРАТИЛА ЕПИДЕМИЈА ПЕГАВОГ ТИФУСА	193

др МИЛОШ ИВАНОВИЋ, истраживач - сарадник,
Историјски институт, Београд

ЧУДЕСНА ИЗЛЕЧЕЊА НА ГРОБОВИМА СРПСКИХ СВЕТИТЕЉА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ*

Апстракт: У раду ће бити анализирани подаци које пружају житија о чудесним излечењима на гробовима српских светитеља током средњег века. Описи исцељења које дају поменути извори омогућиће нам и да увидимо на који начин су се преплитали религија и медицина. Увидећемо уједно и које болести су сматране за најтеже у српској средњовековној средини.

Кључне речи: излечење, чудо, светитељ, гроб, мошти, болест, медицина, Србија, житија.

Током средњег века медицина је била нераскидиво повезана са религијом. Најзначајније болнице налазиле су се при црквама и манастирима. Када су била у питању тешка обељења, једину наду су пружале реликвије, пре свега светитељске мошти које су се у храмовима налазиле. Отуда не изненађује да су и у житијима српских светитеља забележена чудесна излечења која су се догодила на њиховим гробовима.

Добро је познато да су управо потврђена чуда била неопходан услов да би нека личност била проглашена за светитеља.¹ Отуда не изненађује што су од позноантичког периода њихови описи постали централно место хагиографског наратива.² Као модел за њихово литерарно уобличавање, средњовековни писци су имали приче о Христовим чудесним исцељењима, која су представљена у јеванђељима.³ Конкретна чуда светитеља предствала су понављање Христове спасилачке мисије у историјском времену.⁴ Такође треба имати на уму да је Христос на једном месту у јеванђељу по Матеју поручио апостолима: „ Болесне исцељујте, мртве дижите, губаве очистите, демоне изгоните; забадава добисте, забадава дајите“ (Матеј 10, 8).⁵ Сама житија у којим су она описивана, представљала су како је примећено, допуну и продужење Библије, наставак „ дела апостолских“.⁶ Зато би се могло чак рећи да су и описи чудесних излечења могли у извесном смислу бити општа места житијине књижевности. Међу чудима, управо она исцелитељска имала су доминантно место у свим хагиографијама.⁷ Стога се мора бити опрезан при

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије: *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (ев. бр. 177029).

¹ Д. Поповић, *Чудотворења светог Саве српског*, у: иста, *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 97, 103, 111; С. Марјановић–Душанић, *Свети краљ. Култ Стефана Деачнског*, Београд 2007, стр. 19–20, 29, 48, 51.

² G. Klaniczay, *Healing with Certain Condition: The Pedagogy of Medieval Miracles*, Cahiers de Recherche Médiévale et Humanistes 19 (2010) 236.

³ Isto, 235–236; N. Siraisi, *Medieval and Early Renaissance Medicine. An Introduction to Knowledge to Practice*, Chicago–London 1990, 8–9; С. Марјановић–Душанић, *Свети краљ*, стр. 93.

⁴ С. Марјановић–Душанић, *Смрт и светост*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, пр. С. Марјановић–Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 613; Д. Богдановић, Предговор, у: Теодсије, *Житије светог Саве*, Београд 1984, XXVI; Д. Поповић, *Чудотворења светог Саве српског*, стр. 114–115.

⁵ *Нови Завет*, превод Е. М. Чарнић, Београд 2001, 20; На овај цитат скренули су пажњу: С. Радојчић, *Чудесна оздрављења и свети лекари у старом српском сликарству*, у: *700 година медицине у Срба*, ур. Љ. Станојевић, Београд 1971, 82; Р. Радић, *Страх у позној Византији 1180–1453. I*, Београд 2000, 117; Р. Радић, *Болести и лечење*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, пр. С. Марјановић–Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, стр. 410.

⁶ Д. Богдановић, *Стара српска библиотека*, у: исти, *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд 1997, 29–31; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, стр. 72

⁷ Д. Поповић, *Чудотворења светог Саве српског*, стр. 111–112.

тумачењу таквих места из српских хагиографија. Тема Христових чуда била је иначе заступљена и у српском сликарству.⁸

Српским светитељима у средњем веку заиста су пре свега приписивана исцељања попут оних које је чинио Христ. Ту мислимо најпре на враћање оболелима чула слуха и вида, излечење богаља, те суманутих и опседнутих демонима.⁹ Прва таква чуда хронолошки гледано налазимо у *Житију светог Симеона*, чији је аутор био његов син Стефан Немањић. Након преноса Симеонових моштију у Студеницу, из његов раке је кренуло да истиче свето миро које је исцељивало болесне и изгонило бесне духове из људи.¹⁰ Настављајући своје казивање животописац приповеда да се у време кад су игуман Дионисије и монаси вршили службу и ноћно бдење дошао човек обузет *бесом* и обгрлио раку у којој је био положен св. Симеон и завапио за помоћ. Сви присутни су се такође са њим помолили за спасење. Исцељење је одмах затим уследило и излечени човек је отишао кући славећи Бога.¹¹ Последње чудо у овом житију које се тиче излечења односи се на богаља, који није могао ходати, јер су му ноге биле одузете због „огња у коленима“. Прецизира се да је зато морао пузати на рукама. Увивши га у врећу ка моштима га је принео Сава Немањић, молећи исцељење за њега. Непокретни човек је у молитви замолио светитеља да му помогне, као што је Христ омогућио до тада „ослабљеном“ да прохода право. Жеља му се заиста и испунила за шта је захвалио Светој Тројници и св. Симеону.¹² Очигледно је у овом одељку садржана алузија на причу из јеванђеља по Јовану, у којој је описано како је Христ омогућио човеку који је до тада био везан за постељу да прохода (Јован 5, 1 – 15).¹³

Поред Стефана Немањића и Доментијан у свом *Житију светог Симеона* говори о чудесним исцељењима на Симеоновом гробу у Студеници. Доиста треба рећи да то чини сасвим уопштено. Важну улогу и он у томе приписује Сави који је ослабљеног, онога који је био опседнут бесовима, те страдалог у рату, принео очевом гробу где су се излечили.¹⁴

Житија посвећена другим српским светитељима такође садрже приповести о сличним исцељењима. У *Житију светог Саве* из 1242/1243. или 1253/1254.¹⁵ Доментијан најпре уопштено бележи да је слепима, хромима, глувима и осталим болеснима било довољно само да дотакну мошти првог српског архиепископа, па да буду исцељени.¹⁶ Писац потом додаје да су се слепи и остали болесни премазивали земним прахом од Савиног гроба, те да је то доводило до њиховог излечења.¹⁷ Треба напоменути да су се сва ова чуда, као и наредно о коме ће бити речи, догодила у Трнову у манастиру Четрдесет мученика и то када је Савино тело већ било пренесено у Милешеву. Управо тамо био је и монах Неофит који није могао стајати на ногама, већ се вукао по земљи подупирући се дрвеним штакама. Једном приликом

⁸ С. Радојчић, *Чудесна оздрављења и свети лекари*, 79–82; Н. Јовић, *Чудесна исцељења неуролошких и менталних болести у старом српском фреско-сликарству*, у: *Зборник радова трећег научног скупа: 800 година српске медицине*, ур. Б. Димитријевић, Београд 2012, 57 – 69.

⁹ Јеванђеља бележе велики број Исусових исцелитељских чуда. Њихов распоред дајемо према јеванђељима: Матеј (8, 1–4; 8, 5–13; 8, 14–15; 8, 16–17; 8, 28–33; 9, 1–8; 9, 20–22; 9, 18, 23–26; 9, 27–31; 9, 32–34; 12, 9–14; 12, 22–23; 14, 34–36; 15, 21–28; 17, 14–20; 20, 29–34); Марко (1, 21–27; 1, 29–31, 1, 32–34; 1, 40–45; 2, 1–12; 3, 1–6; 5, 1–20; 5, 25–34; 5, 21–24, 35–43; 6, 53–56; 7, 24–30; 7, 31–37; 8, 22–26; 9, 14–19; 10, 46–52); Лука (4, 31–36; 4, 38–39; 4, 40–41; 5, 12–14; 5, 17–26; 6, 6–11; 7, 1–10; 7, 11–17; 8, 26–39; 8, 42–48; 8, 40–42, 49–56; 9, 37–43; 11, 14–23; 13, 10–17; 14, 1–6; 17, 11–19; 18, 35–43; 22, 50–51); Јован (4, 43–54; 5, 1–15; 9, 1–12; 11, 1–45). Наравно, важно је напоменути да се у више јеванђеља јавља опис једног истоветног чуда. Занимљиво је приметити да је у Дечанима осликано преко двадесет Исусових чуда. Види: С. Радојчић, *Чудесна оздрављења и свети лекари*, стр. 79 – 80.

¹⁰ В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, у: *Светосавски зборник 2. Извори*, Београд 1939, стр. 57.

¹¹ Исто, стр. 57 – 58.

¹² Исто, стр. 58.

¹³ Приметила је то и Љиљана Јухас-Георгиевска: Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, пр. Ј. Јухас-Георгиевска, Београд 1988, стр. 178.

¹⁴ Доментијан, *Житије светог Симеона и светог Саве*, пр. Ђ. Данчић, Београд 1865, стр. 106, 110 – 111.

¹⁵ Љ. Стојајновић, *Стари српски записи и натписи III*, Београд 1905, стр. 35 – 36.

¹⁶ Исто, стр. 339.

¹⁷ Исто, стр. 339 – 340.

у храм су дошли извесни „богољупци“ који су опили поменутог монаха. Након тога он је заспао у припрати на месту Савиног гроба. Када се пробудио наједном је осетио да може нормално да хода. Исцељеног Неофита како иде без штака, први је зачуђено угледао еклисијарх манастира. Монах му је испричао како му је у сну пришао неки „пресветли муж“, узео га за руку и подигао, због чега га је обузео трепет. Убрзо је међутим поскочио и стао право, те почео да хода. Еклисијарх је о томе одмах обавестио архимандрита, који је опет о чуду јавио бугарском патријарху Јоакиму. Заједно са сабором патријарх је похитао у храм Четрдесет мученика. Пошто се уверио у истинитост чудесног исцељења патријарх је практично позвао на то да Сава буде прослављан као светитељ и да му се посвети житије.¹⁸ Потом писац констатује да су се над моштима догодила још многобројна чуда.¹⁹ Занимљиво је да нас Доментијан не обавештава о чудима на Савином гробу у Милешеви.

Сведочанства о чудима на гробу првог српског архиепископа оставио нам је и други његов хагиограф Теодосије крајем XIII или почетком XIV века.²⁰ Пошто је добро познато да му је као главни извор за писање послужило Доментијаново дело, не изненађује чињеница да је и у опису чуда на гробу првог српског архиепископа умногоме сагласан са својим узором. Тако је и он забележио да су нечисти духом, хроми, грбави и глуви добијали излечење тако што би само дотицали Савине мошти или узимали прах са његовог гроба који су стављали на оболела места.²¹ Истоветна чуда догађала су се и на месту првобитног Савиног гроба и када су његове мошти пренете из Трнова у Милешеви.²² Затим је и Теодосије описао чудо ко је се догодило са монахом Неофитом. Према његовом казивању он је много година био грбав, а уз то се могао кретати само пузећи на коленима уз помоћ дрвених штака. Једне вечери након што се напио од вина заспао је на камену који је био на изнад гроба светитеља. У поноћ када је пробуђен као од неког светог, одмах је поскочио и почео да хода. Најпре није могао да поверује у оно што се догодило. Када је нашао своје штаке на свечевом гробу постао је свестан свог исцељења на коме је захваљивао Богу и Сави. За време док се молио код гроба светитеља Неофита је приметио парамонар цркве Четрдесет мученика. Њему је излечени монах испричао како му је сну нека особа са жезлом обучена у свештеничку одежду наредила да сиђе са његовог гроба, након чега је осетио да стоји прав. Када му је показао штаке које је до скоро носио, те да има још увек повезе на коленима од чоје и коже, парамонар се уверио у његово чудесно излечење о коме је одмах обавестио архимандрита. Овај је када је увидео истинитост приче о свему известио цара и патријарха.²³ Лако је учити да су причања Теодосија и Доментијана у приличној мери сагласна. Једино што се примећује да код првог недостаје одељак о посети бугарског патријарха Јоакима манастиру Четрдесет мученика. Важно је нагласити да Теодосије сасвим уопштено помиње чудесна излечења на Савином гробу у Милешеви.²⁴ Видели смо да их Доментијан чак ни на тај начин није поменуо.

Приче о чудесним излечењима налазимо и у Теодосијевом *Житију светог Петра Коришког*, доиста без конкретних података. При крају житија животописац помиње да је Бог Петровим моштима даровао благодет да чине чудесна исцељења. Наглашава да су сви који су им долазили на поклоњење, одлазили, без туге и са коришћу, пошто су бивали излечени од различитих болести или ослобађани од нечистих духова.²⁵

Велики број података о чудесним исцељењима на гробовима српских светитеља срећемо у житијима српских црквених великодостојника чији је аутор архиепископ Данило II. Најпре у *Житију архиепископа Арсенија* писац доноси причу о неком монаху који је

¹⁸ Исто, стр. 340 – 342.

¹⁹ Исто, стр. 342.

²⁰ О времену настанка Теодосијевог дела види: Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 171; Д. Богдановић, *Предговор*, VIII, XIII–XXII; С. Марјановић–Душанић, *Свети краљ*, 155 – 156.

²¹ Теодосије, *Живот Светога Саве*, пр. Ђ. Данићкић, Београд 1860, 208.

²² Исто, стр. 209.

²³ Исто, стр. 210 – 213.

²⁴ Исто, стр. 215 – 216.

²⁵ Теодосије, *Житија*, пр. Д. Богдановић, Београд 1988, стр. 287.

тешко боловао од „*ivina vŭ grŭtanä*“.²⁶ По тумачењу Реље Катића термин *живина* је коришћен да значи обољење рака или пак сваку рану која тешко зараста.²⁷ Да је монах патио од изузетно тешке болести сведочи и чињеница да су сви чудили како је уопште жив.²⁸ У време када су мошти светог Арсенија требале након мироточења да буду положене у кивот, међу мноштвом људи које се тим поводом сабрало у храму Светих Апостола у Пећи нашао се и овај инок који је молио за своје излечење. Током сна осетио је одједном снагу, те је схватио да је само додиром моштију добио исцељење.²⁹ Вредно је напоменути да је ово прво исцељење из српских извора за које се не може наћи паралела у Новом завету. Без обзира на ту чињеницу и ово чудо је представљено на сличан начин као и друга исцељења.

Горе поменуто житије садржи и повест о извесном младићу из „сремске земље“ који је био глувонем, а уз то је имао и „*неку непознату болест у својој утроби, која беше исушила све тело његово, тако да је свако видео само сухе кости саграђене жилама и све његово поцрнело тело*“.³⁰ Из казивања хагиографа не може се јасно разазнати од какве је болести патио глувонем младић. Може се ипак наслутити да је било у питању неко хронично обољење које га је довело до кахететичног стања.³¹ Писац је пак додао да се њему чини да је такво његово стање било последица ђаволовог деловања. Чувши о чудима светог Арсенија, младић је дошао у пећки храм. Свакодневно се у њему молио над раком помемутог светитеља. До његовог исцељења дошло је једног дана након вечерњог пјенија, када су монаси прешли у припрату, а он остао крај светитељевог гроба. Младић је сам известио калуђере о ономе што се догодило. Према изворнику након тог је још извесно време провео у манастиру, где се опоравио и повратио телесну снагу.³² Практично овде запажамо две фазе у излечењу. Најпре је младић повратио моћ говора и слуха, што је наговестило и његово касније телесно опоравак.

Следеће чудесно излечење о коме сведочи *Житије светог Арсенија* има за главне јунаке два монаха који су у пећки храм Светих Апостола дошли из грчких крајева. Они су стигавши изразлили жељу да живе као усамљеници, што им је и одобрено. За пребивалиште су узели једну пећину по називу Котрулица, близу реке Бистрице. Храну су добијали од манастира Светих Апостола. После извесног времена млади од њих је сишао са ума, те је почео да бежи у гору. Видевши шта се догодило, његов пријатељ је кренуо за њим, успевши да га сустигне негде на средини узвишења. Тамо га је везао и довео у манастир, уз пуно проблема, јер је везани монах настојао да се ослободи и опет побегне у гору. Затим су болесног монаха увели у цркву, где су га помазали светим уљем и дали му да пије благословену воду. Пријатељ га је потом привео моштима светог Арсенија коме се помолио за исцељење свог друга. Нагласио је да ће умрети, ако се то не догоди. Оболео је одмах пао покрај раке светитеља. Неколико сати је затим непомично лежао, да би наједном поскочио и рекао како га је светитељ оздравио, на чему му се захваљивао.³³ Ваљало би напоменути да се овај одељак у *Житију светог Арсенија* може тумачити и као својеврсна критика идиоритмског начина живота међу монасима, који ће посебно од средине XIV века све више продирати и у светогорске манастире.³⁴

²⁶ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, Загреб 1866, стр. 264.

²⁷ Р. Катић, *Терминологија српске средњовековне медицине и њено објашњење*, Београд 1982, 76; Р. Катић, *Медицина код Срба у средњем веку*, Београд 1958, стр. 103.

²⁸ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, стр. 264 – 265.

²⁹ Исто, стр. 265.

³⁰ Превод према: Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, пр. Л. Мирковић, Београд 1935, 201. Под „сремском земљом“ се у Даниловом делу подразумева област данашње Мачве, коју је након повлачења са српског претсола, краљ Драгутин добио од угарског краља. Види: М. Динић, *Средњовековни Срем*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду 4–1 (1931) 10–11; С. Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, Прилози КЈИФ LXXIV–1 (2008) стр. 8, 10.

³¹ Р. Катић, *Медицина код Срба у средњем веку*, 36.

³² Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, стр. 266 – 267.

³³ Исто, стр. 269 – 270.

³⁴ М. Живојновић, *Света Гора у светлости аката великог челника Радича манастирима Кастамониту и Ватопеду, у: Пад Српске Деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић, Београд 2011, стр. 59.

Без директног ослоња у Новом Завету је и последње чудо забелжено у *Житију светог Арсенија*. Наиме Данило бележи да је у храм Светих Апостола у Пећи долазила да се моли жена којој је десна рука урасла у утробу. Једног дана док је у цркви трајала литургија она је пришла светитељевој раки, код које је пала у време читања јеванђеља. Монасима се чинило као да је умрла. По завршетку литургије, када су иноци хтели изаћи из храма она се придигла. На питање отаца какво је „ виђење“ имала, одговорила је како јој је пришао извесни „страшни“ муж у светитељској ризи који ју је подигао за руку и рекао: „Устани“. Сама је потом увидела да је оздравила. Писац констатује да је жена отишла кући са здравом руком, каква јој је била и друга.³⁵ Доиста, треба рећи да је и овде реч о излечењу од својеврсног физичког недостатка као и у многим од претходних примера.

Чудесно излечење од једне специфичне болести исприведао је Данило II и у *Житију архиепископа Јевстатија*. Извесни угледни монах манастира Жиче, чије име се не наводи, имао је „ivina vŭ nozdrěhŭ“.³⁶ На основу тумачења подтака Хиландарског медицинског кодекса претпоставља се да је овде у питању болест „воденог рака“. Реч је о компликацији код великих богиња при којој се јављају промене на меком и тврдом непцу.³⁷ Свакако и ово обољење је спадало у ред тешко излечивих. Писац то чини се потврђује констатацијом да је оболели узалуд потрошио имање настојећи да код лекара нађе исцељење. Уз то додаје да они не само да му нису помогли већ му је било горе. Зато је за своју болест решио да спас потражи од Бога, а не од људи. Отишао је у Жичу и тамо се пред Христовом и Богородичином иконом молио за излечење. Уз то је сваке ноћи у време пјенија стојао уз светитељев гроб. Током једне ноћи видео је у сну како стоји крај раке, како је то чинио и на јави. Тада му је пришао један човек са свештеничком одећом. Упитавши га ко је, светитељ му је одговорио да је он монах Јевстатије који ту лежи. Наједном болесник се пробудио из сна и одмах о свему известио тадашњег архиепископа Јакова и читав сабор. Њима је постало јасно да је то знак којим Бог прославља некадашњег архиепископа. После неколико дана и оболели човек је примио исцељење за које се молио.³⁸ Код ове приче запажамо да се исцељење није догодило одмах након сновиђења, као у описима других чуда, већ кроз неколико дана. Тешко је дати одговор шта је узрок нешто „каснијем“ излечењу. Само опрезно би се могло помишљати да је Данило сматрао да излечење од тако тешке болести није могло ипак наједном да уследи, као у случају физичких недостатака болесника.

Задуго након Данилових дела немамо података о чудесним исцељењима. Поново их срећемо крајем XIV века у делу *Повесно слово о кнезу Лазару*, чији је аутор нама непознати монах.³⁹ На самом крају свог дела писац је забележио да је кнежево тело након сахране у Раваници вршило исцељења и давало здравље онима који су му са вером прилазили.⁴⁰

Нешто доцније почетком XV века у *Житију Стефана Дечанског* о чудесним излечењима приповеда и Григорије Цамблук. Према његовом писању исцелитељска моћ Стефанових моштију се почела показивати када су по њиховм мироточењу смештене у ковчег. Цамблук као конкретан пример за то наводи причу о човеку који је боловао од *огњице* и уз то био лишен вида.⁴¹ Под огњиоцм се изгледа подразумевало продромално стање грознице.⁴² Постојали су иначе називи за различите врсте огњице,⁴³ али на наведеном месту се не прецизира да ли је реч о некој од њих. Из хагиографових речи није јасно да ли је губитак вида био последица огњице или не. Дотични, за кога додаје да је био имућан, четрдесет година је безуспешно покушавао да се излечи, потрошивши своје имање на услуге

³⁵ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, стр. 270 – 272.

³⁶ Исто, стр. 315.

³⁷ Р. Катић, *Терминологија српске средњовековне медицине*, стр. 76.

³⁸ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, стр. 315 – 317.

³⁹ *Историја старе српске књижевности* III, пр. Д. Павловић, Нови Сад–Београд 1970, стр. 411.

⁴⁰ С. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару. По рукопису XVII вијека*, Гласник ДСС XXI–1 (1867) 164.

⁴¹ *Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблук*, пр. А. Давидов, Г. Данчев, Н. Ангелова Дончева-Панаиотова, П. Ковачева, Т. Генчева, Софија 1983, стр. 120.

⁴² Р. Катић, *Терминологија српске средњовековне медицине*, стр. 107.

⁴³ Исто, стр. 106 – 111.

лекара. Услед тога постао је бескућник и просјак. Сазнавши да је тело Стефана Дечанског извађено из земље, решио је да оде новом светитељу на поклоњење. Током једне службе привели су га светитељевом ковчегу на који је положио главу. Уследило је чудо, пошто је до тада оболели одједном прогледао. Поетски завршавајујући своје излагање Цамблук истиче да је тај човек од оног који је раније био вођен, постао вођа, који је проповедао о моћи Стефанових моштију.⁴⁴ Сасвим сажето аутор затим додаје да и многи други хроми, ослабљени, неми и глуми примали исцељење након што би се дотакли Стефанових моштију.⁴⁵

Исцелитељску моћ показивале су и мошти сремских Бранковића о чему сведочи списи који су били намењени прослављању њихове светости. Најпре је у кратком житију посвећено Стефану Бранковићу, насталом између 1486. и 1502. године,⁴⁶ забележено да су се након преноса светитељевог тела у Купиник над његовим гробом догодила бројна чуда. Захваљујући њима излечени су бесни, *раслабљени* и слепи.⁴⁷ Непознати аутор синакрског *Житија архиепископа Максима* такође пружа сажете податке о исцељењима. Према његовом писању 1523. седам година након Максимове смрти, његово тело је нађено цело и почело је да испушта свето миро, да чини знамења и исцељује недужне који су му са вером долазили.⁴⁸

Посмтрано са хронолошке тачке гледишта, последње вести о чудесним исцељењима на гробовима српских светитеља налазимо у *Житију цара Уроша* патријарха Пајсија које је настало 1641.⁴⁹ или 1642. године.⁵⁰ Дакле, строго гледајући ово дело није настало у средњем веку. Одлучили смо се ипак да га наведемо, јер је његов јунак био владар из династије Немањића. Уз то особине његовог култа су практично исте, као и код светитеља из ранијег периода. Једна од њих је и да писац истиче да су ради исцељања људи из далеких крајева долазили на поклоњење моштима. Оздрављење су како каже добијали сви који су долазили са вером. Треба рећи да се то догађало након 1583/1584. када су се мошти *објавиле* као свете.⁵¹

Ради излечења Срби се нису искључиво обраћали својим светитељима. Најпознатији је свакако пример Стефана Дечанског, кога је његов отац ослепео након неуспелог покушаја да му преотме престо о чему говори више извора.⁵² Међутим чудесан повратак вида описује само Григорије Цамблук. Непосредно након ослепљења, које се по овом писцу догодило на Овчем Пољу, Стефан је у тамошњем храму светог Николе добио први знак да ће бити исцељен. Патрон храма му се јавио у сну и показао да држи његове очи у руци, те рекао да се не брине.⁵³ Пет година доцније када се налазио у Цариграду, Стефан је уочи празника посвећеном светом Николи био на служби у храму Пантократора. Пре него што је почело читање житија овог светитеља Стефан је заспао. Свети Никола му се тада поново јавио у сну и повратио вид.⁵⁴ Филотеј Кокин пак, који је у два наврата био цариградски патријарх (1353–1354, 1364–1376) у једној својој беседи посвећеној светитељу Никодиму Новом сведочи о још једном исцељењу где посредник није био српски светитељ. Претпоставља се да је говор саставио у време кад је био игуман манастира Филокала у Солуну (1340–1344), где су се налазиле мошти поменутог светитеља.⁵⁵ Извесни Георгије Каравидис, пореклом Србин,

⁴⁴ *Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблук*, стр. 120, 122.

⁴⁵ Исто, стр. 122.

⁴⁶ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, стр. 241.

⁴⁷ И. Руварац, *Повесна слова о кнезу Лазару, деспоту Стефану Бранковићу и кнезу Стефану Штиљановићу*, ЛМС 117 (1874) 118.

⁴⁸ *Живот архиепископа Максима*, изд. А. Вукомановић, Гласник ДСС XI (1859) 129.

⁴⁹ Т. Јовновић, *Патријарх Пајсије*, у: *Патријарх Пајсије, Сабрани списи*, пр. Т. Јовановић, Београд 1993, стр. 20.

⁵⁰ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, стр. 269.

⁵¹ Патријарх Пајсије, *Сабрани списи*, пр. Т. Јовановић, Београд 1993, 100–101.

⁵² Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, стр. 126, 168; *Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблук*, стр. 66, 68, 70, 72.

⁵³ *Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблук*, стр. 70, 72.

⁵⁴ Исто, стр. 86.

⁵⁵ Р. Радић, *Болести и лечење*, 411; А. Цитуриду, *Манастир Филокал у Солуну*, у: *Сава Немањић–свети Сава. Историја и предање*, ур. В. Ј. Кораћ, Београд 1979, стр. 267.

боравио је у Солуну, пошто је по Кокиновим речима одавно пребегао Византинцима. Одједном га је снашла страшна одузетост. Неуспешно је покушавао да се излечи, потрошивши готово сав иметак на лекаре. Помоћ је зато решио да потражи у храму. Спасење му је пружио миро које је истциало из светитељевог гроба.⁵⁶ Уочавамо да и ова чудесна излечења садрже исте елементе попут оних о којима је већ било речи у овом раду.

Детаљан приказ свих чудесних излечења из српских житија био је неопходан како би боље уочили све њихове важне карактеристике. Најпре ћемо се осврнути на то како је представљен сам процес лечења. Од раније је у науци запажено да се готово по правилу исцељење јавља након што светитељ у сну посети оболелог.⁵⁷ Са тим у вези вреди указати да се сличан мотив, попут спавања у храму и јављања божанства у сну јављају и у причама о чудесним исцељењима у доба антике.⁵⁸ Паралела лежи и у чињеници да су се излечења тичала истих болести или недостатака.⁵⁹ Средњовековни светитељи ипак нису као античка божанства вршили операције или давали савете за даље лечење.⁶⁰ Очекивано, слична улога мотива сна у исцељењима запажа се и у византијској и западноевропској средини.⁶¹ Можемо закључити да су српски животописци у опису чудесних излечења следили обрасце какви су постојали и у другим средњовековним срединама, а које своје корене имају у античкој традицији.

Током нашег излагања већ смо скренули пажњу да је исцељење готово по правилу наступало непосредно након светитељеве помоћи. Навели смо да ипак постоје извесни изузетци у том погледу. Несумњиво најзначајни је онај који се тиче монаха који је имао живину у ноздрвама. Тај пример је практично једини где исцељење долази тек неколико дана након помоћи светитеља. Са друге стране код глувонеомог младића, који је истовремено био „исушен“ исцељење се одвијало у две фазе. Повратак слуха и говора је наговестио да ће и његово тело повратити физичку снагу. Уопште узев тај пример из *Житија светог Арсенија* је готово једини где се ближе описује стање оболелог. Обично се како смо видели скретала пажња на то да је болест била тешка, те да за њу ниједан лекар није имао лека.⁶² Тиме се свакако желела подвући, када је о исцељењима реч, надмоћна улога светитеља као поседника од Бога дароване силе у односу на лекаре.⁶³ Више је примера да су писци истицали да је исцељење примио свако ко је долазио са вером.⁶⁴

Скренули смо пажњу већ на почетку нашег рада да су српским средњовековним светитељима приписивана исцељења налик оним Христовим. То значи да су њихове мошти пре свега помагале у излечењу физичких недосатака или душевних болести. Не одудара то од података који су нам познати за друге средњовековне средине.⁶⁵ У вези са тим ваља подсетити да су и средњовековна лечилишта често служила као азили за тешко оболеле или особе са физичким недостатцима.⁶⁶ Узевши и то у обзир постаје јасно да су цркве и манастири били једина нада за многе болеснике. Сиромашнијима чини се друга могућност није ни преостојала, ако следимо податке из житија који наговештавају да су услуге лекара

⁵⁶ *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, ур. Ф. Баришић, Б. Ферјанчић, Београд 1986, 630.

⁵⁷ Р. Марић, *Чудесна исцељења и знамења у старим српским животписима*, ГНЧ 42 (1938) 216.

⁵⁸ Исто, 215, 217; G. Klaniczay, *Healing with Certain Condition*, стр. 236.

⁵⁹ Р. Марић, *Чудесна исцељења и знамења*, стр. 217.

⁶⁰ Исто, стр. 217.

⁶¹ G. Klaniczay, *Healing with Certain Condition*, 239–240, 243, 246; Р. Марић, *Чудесна исцељења и знамења*, 218.

⁶² Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 315; *Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак*, стр. 120.

⁶³ Д. Поповић, *Чудотворења светог Саве српског*, стр. 104 – 105.

⁶⁴ Теодосије, *Живот Светога Саве*, 216; Теодосије, *Житија*, 287; *Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак*, 122; С. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару*, 164; *Живот архиепископа Максима*, 129; Патријарх Пајсије, *Сабрани списи*, стр. 101.

⁶⁵ Види: G. Klaniczay, *Healing with Certain Condition*, 240–242, 245, 247; N. Siraisi, *Medieval and Early Renaissance Medicine*, стр. 39.

⁶⁶ *Лексикон српског средњег века*, 54 (В. Гавриловић); N. Siraisi, *Medieval and Early Renaissance Medicine*, 39; Р. Катић, *Српска медицина од IX до XIX века*, Београд 1967, стр. 292.

биле скупе.⁶⁷ Коначно, када се узме у обзир да је болест посматрана као резултат деловања ђавоља,⁶⁸ логично изгледа да је за њено излечење била неопходна Божија помоћ. Овде се опет мора поставити и питање колико подаци о лекарима осликавају тадашњу ставрност, а колико су последица „општих места“ у житијима.

По нашем суду није без значаја анализирати ни ко су биле особе које су осетиле благодет чудесних исцељења. Сем монаха Неофита, ниједна од личности није поменута по имену. Чини нам се да се тиме хтела истаћи светитељева моћ, док је личност над којом се она исказује била у другом плану. Животописци обично нису непосредно говорили о друштвеном статусу оних који су излечени. Може се само запазити да је међу њима било највише монаха.⁶⁹ Готово извесно је то последица великог угледа који је не само монаштво, већ читав свештенички слој уживао у тадашњем друштву. Логично је зато да је Божија милост била најдоступнија припадницима оног друштвеног реда који му је директно служио.⁷⁰ Међу световњацима којима је помогла чудотворна моћ моштију поменута је само једна жена за коју се не може закључити којој друштвеној групацији је припадала.⁷¹ За двојицу лаика се каже да су велики иметак потрошили покушавајући да се излече код лекара.⁷² Због тога се да претпоставити да су припадали властеоској групацији, с обзиром да су само припадници овог слоја током XIII и XIV века могли сматрати имућним особама. Овом слоју треба вероватно прибројати и пострадалог ратника, кога је Сава Немањић ради излечења принео очевим моштима.⁷³ Није познат пак друштвени и социјални статус глвуноемог младића из Срема, коме су помогле мошти светог Арсенија.⁷⁴ Изнети подаци, сведоче да су главно место у причама у излечењу заузимали монаси и властела, док се зависни становници у њима непосредно не помињу. Примећено је и када је реч о латинској Европи да позносредњовековне приче о чудима дају доминантну улогу бискупима, инквизиторима, те светитељима из краљевских породица.⁷⁵ Заиста и сви српски светитељи чија су чуда описана, сем Петра Коришког, припадају династији Немањића или високом црквеном клеру.

Посебно место међу српским средњовековним светитељима припада светом Сави, који једини од њих чино чуда и током свог живота.⁷⁶ Тиме се он од свих српских светитеља највише приближавао Христу, који је и јести био прави узор за његово чудотворство.⁷⁷ Уз то Савина јединственост огледа се и у чињеници да је имао велику улогу у Симеоновом мироточењу,⁷⁸ након чега су следила чудесна излечења оболелих.⁷⁹ Помнеуто је већ и да је он лично приносио оболеле Симеоновом гробу.⁸⁰ Симеоново мироточење било је важан

⁶⁷ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, стр. 315; *Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак*, стр. 120.

⁶⁸ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, стр. 266.

⁶⁹ Доментијан, *Житије светог Симеуна и светог Саве*, 339 – 342; Теодосије, *Живот Светога Саве*, стр. 210 – 213; Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, стр. 264 – 265, 269 – 270, 315.

⁷⁰ Према познатој трипартитној подели друштва, која је била позната и у српској средини „Поп моли Бога за цео свет“. Види: С. Новаковић, *Примери књижевности и језика старог и српско-словенскога*, Београд 1904, 2000 (репринт), стр. 527.

⁷¹ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, стр. 270 – 272.

⁷² Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, стр. 315; *Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак*, стр. 120.

⁷³ Доментијан, *Житије светог Симеуна и светог Саве*, стр. 111.

⁷⁴ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, стр. 266 – 267.

⁷⁵ G. Klaniczay, *Healing with Certain Condition*, стр. 248.

⁷⁶ Д. Поповић, *Чудотворења светог Саве српског*, 98; С. Марјановић–Душанић, *Свети краљ*, стр. 129.

⁷⁷ Исто, стр. 114; Д. Богдановић, *Предговор*, XXVI.

⁷⁸ В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, стр. 57; Доментијан, *Житије светог Симеуна и светог Саве*, стр. 110; Д. Поповић, *Чудотворења светог Саве српског*, стр. 109.

⁷⁹ В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, стр. 57; Доментијан, *Житије светог Симеуна и светог Саве*, стр. 111.

⁸⁰ В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, стр. 57; Доментијан, *Житије светог Симеуна и светог Саве*, стр. 111.

чиниолац идеологије првих Немањића.⁸¹ Сходно томе молго би се отићи и корак даље и рећи да су чудесна излечења снажно допринела стварању култа светородне династије.

Српски средњовековни извори, попут других потврђују важност коју су чудесна излечења играла у религијском животу тадашњег друштва. Готово да се може рећи да без њих не би ни постојали светитељски култови. Истовремено подаци о њима јасно сведоче о испреплетаности медицине и религије у српској средини током средњег века. Очито је да су тадашња медицинска знања и у вишим слојевима друштва сматрана недовољним, када су биле у питању теже болести, а нарочито физички недостаци. Рачунало се да човек ослобођење од тешких патњи може добити само Божијом вољом.

Закључак:

Чудесна излечења у којима су посредовале светитељске мошти играле су важну улогу у религијском животу. Њихов посебан значај у српској средини лежи и у чињеници што су углавном била везана за изградњу култа династије Немањића.

---

⁸¹ Д . Поповић, *Чудотворења светог Саве српског*, стр. 110.

Исправке

На страни 186 уместо „`ivina vú grýtanä“ треба да стоји „**ЖИВИНА ВЪ ГРЪТАНЪ**“.

На страни 187 уместо „`ivina vú pozdréhý“ треба да стоји „**ЖИВИНА ВЪ ПОЗДРЕХЪ**“.